

Erasmus, Rotterdam en de tolerantie

28 oktober 2023, Arminius, Rotterdam

Wiep van Bunge

1. Erasmus en Rotterdam

Er zijn vrees ik, nog maar weinig Rotterdammers die de zeventiende-eeuwse Gouden Eeuw van hun stad beleven zoals Amsterdammers hun Gouden Eeuw vieren – bijvoorbeeld in de *eregalerij* van het Rijksmuseum. De reden voor dat grote verschil in waardering is denk ik goed uitgelegd door Arie van der Schoor, de auteur van *Stad in aanwas* (1999), een vuistdikke geschiedenis van Rotterdam tot 1813: het zeventiende-eeuwse tolerante verleden van onze stad, waarin de filosofie zo'n interessante rol speelde, is letterlijk *onzichtbaar* geworden door het bombardement van mei 1940. De oude binnenstad werd weggevaagd, en wie nu door de oude stadsdriehoek loopt moet wel heel erg zijn best doen zich iets voor te kunnen stellen bij hoe het er uitzag, die oude stad. In Amsterdam ligt dat anders. Maar ook in Den Haag en zelfs in Rijnsburg kun je nog gewoon de huizen bezoeken waar Spinoza heeft geleefd. In Rotterdam kunnen we hooguit aanwijzen waar het geboortehuis van Erasmus moet hebben gestaan. Aan de stad heeft het niet gelegen: al in de zestiende eeuw wordt dat huis door het stadsbestuur gekoesterd en trekt het bezoekers van heinde en verre. Maar inmiddels kunnen wij alleen nog maar zeggen: ergens in de Hoogstraat, waar vroeger de Xenos gevestigd was. Dit maakt de alomtegenwoordigheid van Erasmus in het moderne Rotterdam wel zo bijzonder.

Het verhaal van Erasmus en Rotterdam, zo zal ik in de eerste helft van mijn betoog beweren, is bij uitstek het verhaal van een toe-eigening en die toe-eigening was wederzijds. Eerst iets over de manier waarop Erasmus *Erasmus Roterodamus* werd. We vinden het verhaal in Sandra Langereis' biografie: het was eerst Herasmus, toen Erasmus, en ook Roterodamus evolueerde: van Rotterdammensis naar Roterodamus. Voluit: Desiderius Erasmus Roterodamus, net als Lucius Aenneus Seneca en Publius Cornelius Tacitus. Een achternaam had hij niet. Achternamen raakten in Europa pas geleidelijk in zwang na het jaar 1000, aanvankelijk alleen onder de adel en rijkere kooplieden. Zelfs vorsten heetten gewoon Karel of Otto. De meeste vroege achternamen waren loconiemen, verwezen naar een plaats, een streek, waar je vandaan kwam of die je eigendom was. In de praktijk werden mensen zonder

achternaam aangeduid met een patroniem, de voornaam van hun vader: Jan Janszoon. En daarmee is meteen het probleem waar Erasmus een leven lang onder leed onder woorden gebracht.

Erasmus was een bastaard en iedereen wist dat. De paus, Leo X, verleende hem pas 'dispensatie', toen hij 50 was en al wereldberoemd. De vader van Erasmus was zoals u weet een priester, een zekere Gerrit of Gerardus uit Gouda, die een verhouding had met zijn dienstmeisje. En die Gerrit was een *second offender*: Erasmus had een oudere broer (Pieter) van dezelfde vader. Toen de zwangerschap niet langer te verbergen viel, dook zijn moeder onder bij haar familie in Rotterdam, waar de jonge Erasmus werd grootgebracht. Vervolgens gingen hij en zijn oudere broer wel naar school in Gouda en hun vader zorgde er vervolgens voor dat beiden een uitstekende opleiding kregen in Deventer. Maar een bastaard blééf Erasmus, en dat wás een schandaal.

The past is a foreign country en in Rotterdam, in Arminius over Erasmus spreken zou ons gemakkelijk kunnen doen vergeten hoe groot de afstand is tussen de vroege 21ste en de vroege 16de eeuw. Wij leven tot op grote hoogte in een *meritocratie*, maar in vroegmodern Europa werd je identiteit nog vrijwel volledig bepaald door je afkomst en een afkomst buiten het sacrament van het huwelijk vormde een probleem. Kinderen die buiten het huwelijk werden geboren konden wel alsnog worden gewettigd, maar daarvoor had je een vader nodig en die ontbrak in zijn geval, hoe absurd dit ook mag klinken voor een tijd waarin pausen wel kinderen hadden, zoals de Borgiapaus Alexander VI, die zijn zoon Cesare behalve zijn familienaam de kardinaalshoed schonk.

Natuurlijk bestond er sociale mobiliteit – dat is wat Erasmus' loopbaan óók laat zien. Maar de zoon van een priester had een bijzonder probleem vanaf het moment dat de kerk van haar priesters celibaat eiste. Voor de rest van zijn leven was hij verwekt in zonde. *I like to think* dat Erasmus zich óók *Roterodamus* noemde om zijn dankbaarheid tot uitdrukking te brengen voor de familie van zijn moeder. Naar een klooster of abdij waarover hij de scepter zwaaide – denk aan Anselmus van Canterbury of Bernard van Clairvaux – kon hij zich niet noemen, maar hij kwám uit Rotterdam, dáár kon niemand wat van zeggen: een kleine Hollandse stad waar in de jaren zestig van de vijftiende eeuw zo'n 5000 mensen woonden.

Door zich te vernoemen naar zijn afkomst deed hij precies wat andere Middeleeuwse geleerden als Siger van Brabant en Duns Scotus ook al hadden gedaan.

Aan het sacrament van het huwelijk werden nog semi-magische krachten toegekend: een huwelijk diende gesloten te worden in een kerk, door een priester, onder het oog van God. Wat zich aan lichamelijke losbandigheid buiten die kerkelijk gesanctioneerde band voltrok was zondig en *onzuiver* en dat zou het lang blijven. Emmanuel LeRoy Ladurie heeft een mooi boek geschreven over het leven aan het achttiende-eeuwse hof van Versailles: de hooggeplaatste en hoogintelligente hoveling de hertog van Saint-Simon koesterde nog pertinente ideeën over het ‘onzuivere’ bloed van hoogadellijke bastaarden. Dat die in de regel gewoon alsnog werden erkend, was voor een man als Saint-Simon een grof schandaal. Bastaarden *konden* niet deugen, die waren *contaminés*.

Nu leed Saint-Simon aan een extreem standsbewustzijn maar nog in 1714 belandde de *philosophe* Nicholas Fréret enkele maanden in de Bastille toen hij in de *Académie des inscriptions* de Trojaanse afkomst van het Franse koningshuis ter discussie stelde. Nog steeds in de achttiende eeuw brak in Frankrijk ook een polemiek uit over de herkomst van met name de oudste Franse adel, die naar eigen zeggen van een ander ‘ras’ was dan de rest van Frankrijk. Met name de graaf van Boulainvilliers was er van overtuigd niet af te stammen van Galliërs, maar van Franken, de Germaanse stammen die in de vijfde eeuw Gallië overnamen van de Romeinen. Deze vroegmoderne obsessie met afkomst was allesbehalve exclusief Frans. Italiaanse geslachten als de Colonna’s en de Massimo’s waren gedurende de Renaissance *descent from antiquity* gaan claimen en tot in de achttiende eeuw hadden vrijwel alle Europese vorsten professionele ‘genealogen’ in dienst om aan te tonen dat zij afstamden van de Trojaanse prins Aeneas en als het even kon van Noah. Je afkomst voorzag je van legitimiteit. Leibniz heeft tientallen jaren voor het Huis van Hannover gewerkt met als specifieke opdracht het bewijs te leveren dat dit Huis afstamde van de d’Este dynastie. Leibniz vond dat document nog ook.

Tegen deze achtergrond kan het dus niet verbazen dat zelfs de breed bewonderde Erasmus nog aan het eind van zijn leven door een van zijn concurrenten werd weggezet als ‘hoerenjong’. Dat kwam uit de pen van Julius Scaliger, óók een groot geleerde die toen nog aan het begin van zijn carrière stond. Scaliger méénde het: wat kon zo’n hoerenzoon en

bovendien zo'n half barbaarse *Noorderling* als Erasmus 'ons' nu leren over Cicero? Dat 'ons' stond voor: ons *Italianen*. Julius Scaliger was weliswaar een Fransman, maar hij claimde de laatste afstammeling te zijn van de De la Scala's, middeleeuwse prinses van Verona. Dus vond hij Erasmus nauwelijks serieus te nemen. De Renaissance was een wezenlijk Italiaans fenomeen, vonden ze in Italië en toen in de loop van de zestiende eeuw Noordeuropeanen als Erasmus beter Latijn schreven dan die Italiaanse geleerden, veroorzaakte dat als vanzelf ressentiment. Scaliger dacht dus twee redenen te hebben om Erasmus te kunnen afserven. Hoerenjong *en* noorderling.

Gelukkig neemt de geschiedenis soms zelf wraak: de zoon van Julius Scaliger namelijk, die Joseph heette, kwam eind zestiende eeuw naar Leiden. Niet als hoogleraar, want daar was hij te deftig voor, dus hoefde hij ook geen college te geven, maar hij kreeg er wel een vorstelink inkomen en een enorm huis aangeboden. Een van zijn eerste Leidse publicaties betrof de eminentie van zijn voorgeslacht. Maar zijn gedrag begon sommigen van zijn collega's wel op de zenuwen te werken. In 1607 verscheen dan ook een vernietigende aanval van de hand van één van zijn vijanden, een zekere Scopus, die op onderzoek was uitgegaan. En wat bleek: die Scaligers hadden helemaal niets met de De la Scala's te maken, maar stamden af van ambachtstui – miniatuurschilders, genaamd Bordoni. Een paar maanden later stierf Scaliger, naar verluidt aan een gebroken hart. Net als Saint-Simon leden de Scaligers aan extreme distinctiedrift, maar dat Erasmus een probleem had in de wereld van de *high and mighty* waarin hij zich als geleerde bewoog staat wel vast. Niet voor niets schreef hij in zijn boek over opvoeding dat mensen niet geboren worden maar gemaakt. Dat traject was voor Erasmus begonnen in Rotterdam, waar de familie van zijn moeder zich over de kleine bastaard had ontfermd.

2. Rotterdam en Erasmus

Rotterdam heeft zich, andersom, ook Erasmus toegeëigend. Het besluit de Rotterdamse universiteit naar Erasmus te vernoemen stamt uit de jaren zestig van de vorige eeuw en het idee was afkomstig van de toenmalige burgemeester, Wim Thomassen. Zowel de economen als de medici, die hier aan de basis van die nieuwe universiteit stonden, vonden dat aanvankelijk helemaal niet zo'n goed idee. Wat hadden zij met Erasmus te maken? Maar de burgemeester hield voet bij stuk en die vernoeming werd een groot succes. Vooral in

Duitsland zou vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw de ene na de andere universiteit ook naar grote geleerden uit het verleden worden vernoemd.

En er is natuurlijk veel méér in Rotterdam: een Erasmiaans Gymnasium, een Erasmusbrug, in het Oude Noorden is er een Erasmuskroeg, en er zijn hier bovendien een Erasmusstraat, een Erasmuspadij en een Erasmussingel. Dat begon allemaal al vlak na Erasmus' dood, toen het Rotterdamse stadsbestuur in 1549 besloot een houten standbeeld voor Erasmus op te richten – let wel: dat was het eerste niet-religieuze standbeeld in Nederland. Maar dat beeld was van hout en dus ging het kapot, maar onmiddellijk werd het vervangen, tot drie keer toe, totdat in 1622 het huidige standbeeld werd geïnstalleerd. Op kosten van de stad, gemaakt door Hendrick de Keyser, de beroemdste beeldhouwer en architect van zijn tijd.

De aanbesteding van dat beeld werd geregeld door Hugo de Groot, op dat moment pensionaris van Rotterdam, maar de calvinistische predikanten verzetten zich hevig. Erasmus was katholiek gebleven en vooral populair onder vrijzinnige hervormden. Eigenlijk is het een klein wonder dat het beeld er toch kwam, want 1622 was vlak na de Synode van Dordrecht (1619), toen de orthodoxe vleugel van de hervormde kerk een coup pleegde en Hugo de Groot werd gearresteerd. Maar in Rotterdam vormden die strenge calvinisten een minderheid. De oprichting van beeld was dan ook een politiek gebaar. Hier, zo wilde dat beeld zeggen, zijn wij de baas, en die wij dat waren de liberalen. 'Arminianen' werden ze meestal genoemd. Rotterdam was toen al een typische havenstad, gedomineerd door kooplieden en die kooplieden hadden aan dogmatische scherpslijperij een broertje dood. Hans Trapman heeft laten zien hoe vooral De Groot van Erasmus met terugwerkende kracht een soort 'arminiaan', een liberale reformator dus maakte – een typering die aan het eind van de zeventiende eeuw zou worden voltooid in Gerard Brandts *Historie der Reformatie*. Toen De Groot in 1632 voor even terugkeerde naar de Republiek, bezocht hij in Rotterdam het beeld dat de stad ook aan hem te danken had om "mijne affectie te toonen aen de memorie van Erasmus".

Jori Zijlmans heeft laten zien hoe voor sommigen zeventiende-eeuwse Rotterdammers Erasmus uitgroeide tot een soort protestantse heilige. Er ontstonden vriendenkringen van 'Erasmianen'. Dit waren geen vrijdenkers maar diep gelovige protestanten, die alleen aan calvinisten een nog grotere hekel hadden dan aan katholieken. En die van Erasmus een

kampioen van de tolerantie probeerden te maken. Nu is dit onder Erasmus-specialisten wel een *moot issue*. Je hoort het veel, dat Erasmus een pleitbezorger van tolerantie zou zijn geweest, maar hoe terecht is dat? Hij was als de dood voor de Moren, dat wil zeggen: het Ottomaanse Rijk, en hij heeft nare dingen over joden geschreven. Bovendien ontstond in Europa het probleem van de tolerantie pas ná Erasmus, toen een grote hervormde beweging tegenover de katholieke kerk kwam te staan. Eigenlijk konden al die zeventiende-eeuwse protestanten die uit naam van de tolerantie met Erasmus dweepten alleen wijzen op Erasmus' oproep je niet te verliezen in theologische twisten over bijzaken. Dat was wel echt 'Erasmiaans' – concentreer je op de kern, en wees lankmoedig over de details.

In het rampjaar, 1672, grepen in heel Holland de rechtzinnige calvinisten met behulp van Willem III alsnog de macht en voor een paar jaar moest ook in Rotterdam de liberale elite op haar tellen passen. In 1674 werd het standbeeld van Erasmus tijdelijk van zijn sokkel gelicht. Zogenaamd vanwege groot onderhoud, en pas in 1677 werd het weer in oude luister hersteld. Meteen vormde dat de aanleiding voor allerlei 'Erasmiaanse' feestelijkheden, die natuurlijk ook waren bedoeld de calvinisten op hun plaats te zetten. Een enkeling ging daarin wel heel ver. Een van de Rotterdamse Erasmianen die nauw betrokken was bij die festiviteiten was de dichter en uitgever Frans van Hoogstraten.

In 1677 bestond zijn bijdrage aan de feestelijkheden uit de publicatie van een nieuwe, prachtige vertaling van Thomas Mores *Utopia* (1514). Daar moeten de plaatselijke calvinisten het hunne over hebben gedacht, want More was natuurlijk een – strijdbare – katholiek geweest. Sterker nog, dat was Van Hoogstraten, zelf afkomstig uit een vrijzinnig protestantse familie, toen zijn vertaling verscheen, sinds enige tijd zelf ook. Zijn vrienden, Joachim Odaen, Jacob Ostens en Adriaan Paets waren doopsgezind of remonstrants. Maar Van Hoogstraten was tot de conclusie gekomen dat hun erasmiaanse, irenische verlangen naar een herstel van wat destijds ook wel de 'onzichtbare kerk' van Christus werd genoemd, het best gerealiseerd kon worden door terug te keren tot de kerk van Rome. Oudaen, Ostens en Paets bleven overigens zijn vrienden.

Na verloop van tijd namen de spanningen tussen strenge en liberale protestanten af en geleidelijk werd Erasmus vooral een boegbeeld van de stad door het culturele prestige dat hij Rotterdam verleende. Hoe groot dat prestige was, werd scherp gezien door de *réfugié*

Pierre Bayle, die in 1681 was benoemd tot hoogleraar Filosofie en Geschiedenis aan de in dat jaar opgerichte Illustre School van Rotterdam. Die positie dankte hij aan Paets, die als burgemeester getipt was op de jonge, Franse geleerde door een neefje, dat bij Bayle in Sedan gestudeerd had. Precies tien jaar na zijn aankomst, werd Bayle door het stadsbestuur geschorst. Paets was inmiddels overleden en de conflicten binnen de Rotterdamse Refuge, onder andere over de noodzaak de koning van Frankrijk de oorlog te verklaren, waren volledig uit de hand gelopen. Bovendien werd hem door véél geloofsgenoten kwalijk genomen, wat hij al in 1682 in zijn *Lettre sur la comète* had beweerd, namelijk dat welbeschouwd *niet geloven* minder schadelijk was dan *bijgelovig* zijn. Sterker nog: de klassieke tegenwerping dat wie niet gelooft niet tot moreel gedrag in staat is, was door Bayle gepareerd met de opmerking dat er ‘deugdzame heidenen’ bestonden. Een samenleving van deugdzame heidenen was zonder meer denkbaar, volgens Bayle. Want, zo redeneerde hij, het is een misverstand te denken dat wij handelen op grond van onze overtuigingen, onze ideeën, ons geloof. Hadden christenen dit gedaan, dan was de Europese geschiedenis niet zo bloeddorstig geweest. In werkelijkheid handelen mensen op grond van hun gewoontes, hun ‘instinct’, en hun interesses.

Op 5 december 1692, op de dag af elf jaar nadat hij zijn leerstoel had aanvaard, richtte Bayle zich tot Jacob van Zuijlen van Nijeveld, baljuw en schout van Rotterdam, met een smeekbede zijn schorsing te heroverwegen. Het was toch onbestaanbaar dat uitgerekend in de stad van Erasmus een hoogleraar Filosofie en geschiedenis uit zijn ambt was gezet, en wisten de regenten wel dat hij, Bayle, op het punt stond een groot overzichtswerk te publiceren waarin hij uitgebreid de lof zou zingen van de stad Rotterdam én haar grootste zoon? Aan zijn brief voegde hij een exemplaar toe van een voorpublicatie, het *Projet et fragmens*, dat net was verschenen en dat een eerste indruk gaf van wat zijn *Dictionnaire* zoals zou behelzen. Dit boekje bevatte inderdaad een eerste versie van het zeer uitvoerige lemma *Erasme*. Uit Bruce Mansfields monumentale receptiegeschiedenis van Erasmus door de eeuwen heen weten we hoe invloedrijk de definitieve versie van dit artikel zou worden. Nadat in 1697 de *Dictionnaire* voorhanden was gekomen, zou het gedurende heel de Verlichting het beeld van Erasmus blijven bepalen – zoals u weet werd Erasmus, onder andere door toedoen van Voltaire in de loop van de achttiende eeuw steeds meer gepresenteerd als een proto-Verlichtingsdenker. Een *philosophe avant la lettre*.

Behalve dat Bayle allerlei details uit het leven van Erasmus opnieuw onder de loep had genomen, valt vooral op hoe vrijmoedig hij Erasmus' afkomst besprak: ja, hij was een bastaard, en ja dat was een probleem. Maar het echte schandaal was dat bijvoorbeeld Scaliger daar zo veel werk van had gemaakt. Verder stond Bayle uitvoerig stil bij de wijsheid van de Rotterdamse bestuurders om a) het geboortehuis van Erasmus als een soort van museum in te richten, b) de lokale Latijnse school naar hem te vernoemen, en c) in 1622 een heus standbeeld voor hem op te richten – het eerste standbeeld voor een geleerde in Europa. Dit alles droeg zeer bij aan de glorie van Rotterdam, aldus Bayle, en nogmaals: het gaf toch geen pas met die traditie te breken en hem, de eerste Rotterdamse hoogleraar Filosofie en geschiedenis ooit, nu te ontslaan? Het mocht allemaal niet baten – Van Zuylen was behalve orangist zo ongeveer de meeste corrupte bestuurder die de stad ooit heeft gehad. Bayles poging de Rotterdamse toe-eigening van Erasmus te *politiseren* mislukte dus.

Het Rotterdam dat wij nu bewonen is tot op grote hoogte pas ontstaan aan het eind van de negentiende eeuw, wanneer de stad explodeert. In cultureel opzicht was het wel een kale stad. Geen universiteit, een dunne culturele infrastructuur, een stad van doeners, niet van denkers. Dat zat rijke Rotterdammers dwars. In 1911 werd de *Erasmus Stichting* in het leven geroepen, met als doel het culturele en wetenschappelijke leven in de stad te bevorderen. Zij besloot het stadsbestuur te helpen de *Erasmus Collectie* van de Openbare Bibliotheek fors uit te breiden. Die Openbare Bibliotheek dateert al van 1604 – gehuisvest in de Laurenskerk –, maar daar stond vrijwel niets van Erasmus in. Inmiddels bewaart diezelfde Openbare Bibliotheek de grootste Erasmus collectie ter wereld.

Op een bepaalde manier was die Erasmus Stichting een heel zestiende- en zeventiende-eeuws initiatief, een typisch voorbeeld van *civic pride*, van trots zijn op je eigen stad en haar roemrijke verleden. Zestiende- en zeventiende-eeuwers waren in de eerste plaats 'Rotterdammer' – 'Nederlander' werden ze pas later, aan het eind van de achttiende eeuw. Vóór het eind van de achttiende eeuw identificeerden de meeste Nederlanders zich eerst met hun familie, dan met hun stad, en pas veel later met hun land. En al in de zestiende eeuw kon de kleine havenstad die Rotterdam toen was Erasmus heel goed gebruiken als uithangbord, als logo. Het verleende de stad een enorm prestige zo'n grote zoon te hebben voortgebracht.

Zoals Erasmus zich Rotterdam toe-eigende, eigende Rotterdam zich dus Erasmus toe. Maar Erasmus is zo'n krachtig 'merk' dat hij inmiddels de stad Rotterdam ook ver ontstegen is. Hij is een *Nederlands* icoon geworden, zoals weer eens bleek uit de kersttoespraak uit 2016 van koning Willem Alexander. Dat is al weer even geleden, maar het was een bijzondere gelegenheid. Hij moest iets zeggen over de verkiezing van Donald Trump eerder dat jaar, over Brexit, dat wil zeggen over de veenbrand van het populisme in de Verenigde Staten en Europa. En dus stond hij uitgebreid stil bij zijn bezoek dat najaar aan de Erasmus Collectie van de Rotterdamse Openbare Bibliotheek. Dáár was hij nog eens herinnerd aan wat '*redelijkheid*' vermag. Van dát Nederland wilde hij de koning zijn. Oók een vorm van toe-eigening.

Zo veel lof en zo veel roem, je zou er bakkig van worden. Soms moet ik denken aan de enige man die ik heb gekend die een uitgesproken hekel aan Erasmus had: L.M. – voor intimi: Bertus - de Rijk. Groot kenner van de antieke en middeleeuwse wijsbegeerte, hoogleraar in Nijmegen, Utrecht, Leiden en Maastricht, en jarenlang lid van de Eerste Kamer. Hij kon tijdens colleges het schuim op de lippen krijgen als Erasmus ter sprake kwam. Al die domme grappen van Erasmus over 'zinloze' scholastieke disputen! Erasmus, zo sneerde De Rijk, *begreep* die disputen helemaal niet. Erasmus was nu eenmaal geen *logicus*. In debat met Willem van Ockam zou hij al na vijf minuten kansloos onderuit zijn gegaan. Maar zoals gezegd was Bertus de Rijk wel de *enige* geleerde die ik ooit zo over Erasmus tekeer heb horen gaan.

3. Tolerantie

Wel kunnen De Rijks woorden ons misschien waarschuwen tegen een al te gemakkelijk beroep op Erasmus nalatenschap. Daarmee zijn we bij de tweede helft van mijn verhaal beland. Ik zei net al: Erasmus heeft geen pleidooi vóór tolerantie geschreven, maar al in de zeventiende eeuw gold hij onder Rotterdamse 'erasmianen' als de geestelijke vader van de verdraagzame houding die zij zelf probeerden te belichamen. Zijn *als Erasmus* werd een ideaal, waar je als geletterde Rotterdammer naar moest streven. Een enkele Rotterdamse remonstrant werd van nationale betekenis: behalve aan Hugo de Groot, die natuurlijk uit Delft kwam, denk ik dan vooral aan Adriaan Paets, lid van de vroedschap vanaf 1664, in 1672 ambassadeur van de Republiek in Madrid en van 1675 tot zijn dood in 1686 lid van de

vroedschap. In die hoedanigheid haalde hij Bayle naar de stad. Vooral zijn benoeming in 1675 was zonder meer opmerkelijk: drie jaar eerder nog waren in heel de Republiek na de moord op de gebroeders De Witt staatsgezinde regenten vervangen door Orangisten, maar toen Paets terugkeerde uit Spanje eiste hij op hoge toon zijn zetel in de vroedschap op en hij kreeg hem nog ook. Zijn gezag moet groot zijn geweest en kennelijk had Willem III geen zin in een rel.

Paets is voor ons ook zo interessant omdat hij een aantal knappe *pleidooien* voor verdraagzaamheid heeft geschreven. Hij *was* dus een tolerante regent maar legde bovendien uit *waarom* hij dat was. En je hoeft zijn argumenten voor tolerantie maar even te wegen en u begrijpt waarom ik net zei dat het anachronistisch is vroegmoderne tolerantie langs een eenentwintigste-eeuwse meetlat te leggen. De fameuze tolerantie van ‘onze’ Gouden Eeuw betrof namelijk uitsluitend de *godsdienst*. Waarbij nog komt dat die tolerantie op een heel specifieke vroegmoderne *beleving* van die godsdienst is gebaseerd – een beleving die, denk ik, inmiddels is *verdwenen*.

Al in de jaren vijftig van de zeventiende eeuw bleek de jonge Paets *Coornhert* goed gelezen te hebben. Toen de linkervleugel van zijn eigen remonstrantse gemeente ervan werd beschuldigd met ‘socinianen’ op te trekken hield de toen nog jonge Paets die calvinisten voor dat het geen zin heeft socinianen te vervolgen. ‘Het gemoet’, schrijft hij in één uit een reeks van pamfletten van zijn hand over de tolerantie: ‘het verstant is boven alle dwingelandy gestelt, en erkent sich alleen onderworpen het gebied van Godt almachtig’. Vervolging van kettters raakt alleen hun lichaam, zo ging hij verder, hun geweten is onaantastbaar. Aan dit eerste argument, dat religieuze rechtzinnigheid dus volstrekt subjectief interpreteert, voegde hij vervolgens Bijbelse teksten toe: Mattheus 13:29-30: het is alleen God die in staat is het kaf van het koren te scheiden. In de derde plaats wees hij op de Opstand: die is begonnen vanwege de vrijheid, *wij* kunnen geen ‘tweede Rome’ worden. In de vierde plaats: verwar kettters niet met misdadigers. Een inbreker *weet* dat hij iets doet wat niet mag. Maar iedere ketter is er van overtuigd dat de *anderen* kettters zijn. En in de vijfde plaats: het enige wat je met geloofsdwang bereikt is *hypocrisie*. Je dwingt anderen te doen alsof zij zich bekeren tot een geloof dat het hunne niet is. Daar kan Gods zegen niet op rusten.

Zegt u nu zelf: welke van deze argumenten zouden wij vandaag de dag in het publieke domein – laten we zeggen: op de opiniepagina van *De volkskrant* of *NRC* - nog serieus kunnen nemen? Ze zijn zonder uitzondering gebaseerd op een hoogst individuele, zeer protestantse benadering van geloof, die aansluit op de zeventiende-eeuwse religieuze werkelijkheid. Maar op welk probleem van de eenentwintigste eeuw zouden Paets' argumenten nog een antwoord kunnen bieden? Wie zou een debat over de strekking van Mattheus 13 nu nog als een serieuze bijdrage kunnen beschouwen? Zelfs als we het over hedendaagse *godsdienstige* verdraagzaamheid hebben, spreken wij dan nog in *deze* termen, of hebben we het inmiddels als we het over religie hebben over de *culturele identiteit* die een bepaald *gedrag* met zich mee brengt *in de publieke ruimte*?

Het zogenaamde Europese islamdebat waarover we aan het begin van deze eeuw nog zo veel hoorden is als ik me niet ernstig vergis volledig verdampt. Zelfs Thierry Baudet schaart zich niet langer achter Wilders, die zich met zijn scheldpartijen jegens de islam in de Tweede Kamer inmiddels volledig heeft geïsoleerd, zelfs van het bonte palet van rechtse partijen die nu in dat gremium vertegenwoordigd zijn. Maar niet alleen onze opvattingen over wat een godsdienst is zijn drastisch veranderd. Wie zou nu nog in alle ernst naar de Opstand kunnen verwijzen als de bestaansgrond van onze *natie*? Paets was 17 toen de Vrede van Munster werd getekend. Voor hem was de religieuze grondslag van de Republiek een *beleefd* besef. *Wij* leven al zo lang in een seculiere staat dat wij ons nog weinig voor kunnen stellen bij een overheid die 'kettters' vervolgt. De meesten van ons zullen dat associëren met 'de Middeleeuwen', met islamitisch fundamentalisme, maar voor Paets was het *uitzonderlijk* te leven in een land waar dat niet – of nauwelijks – gebeurde. Atheïsten bijvoorbeeld, die heel zeldzaam waren, maar soms werd er één gevangen, werden ook in Noord Europa nog gewoon ter dood veroordeeld. Door de staat. En tegenstanders van Paets in Rotterdam, zoals de calvinistische dominee Alexander Petrejus, riepen openlijk op tot het publiekelijk *stenigen* van kettters. Lees het Oude Testament, zei Petrejus.

Eerlijk gezegd, ken ik maar één argument in het tolerantiedebat *vóór pakweg Bayle*, dat je nog actuele relevantie zou kunnen toeschrijven: en dat is een argument dat aanvankelijk *tegen* de verdraagzaamheid werd ingebracht, door Justus Lipsius, eind zestiende eeuw – de man die in Leiden door Scaliger in zekere zin werd opgevolgd. Dan is de Opstand nog in volle gang, en ziet het er beroerd uit voor de opstandelingen en Lipsius was *tegen*: in een

beroemd geworden polemiekt met Coornhert, die vóór is, hield Lipsius vol dat deze jonge, wankele natie in oorlog zich geen godsdienstige verscheidenheid kon *veroorloven*. Een staat die niet eensgezind is, zal als vanzelf uit elkaar vallen. De buitenlandse dreiging vereiste volgens Lipsius binnenlandse eengezindheid. Dit argument zou bijna een eeuw later worden bestreden, of eigenlijk: op zijn kop worden gezet door Spinoza. Spinoza was namelijk van oordeel dat tolerantie de loyaliteit juist ten goede kwam: getolereerde minderheden zullen de overheid die hen in staat stelt 'zich zelf te zijn' juist bijzonder dankbaar zijn. Bij dreiging vanuit het buitenland hebben zij het meest te verliezen.

Dit lijkt me een kwestie die nog steeds actueel is. Hoeveel loyaliteit verwacht je van de ingezetenen van een natie aan de gemeenschap die die natie vormt? Ik vermoed eerlijk gezegd dat die vraag vandaag de dag vooral een *rechtsfilosofische* vorm heeft aangenomen: hoe om te gaan met burgers die zich op hun godsdienst, hun geweten, hun 'identiteit' beroepen wanneer zij zich niet wensen te onderwerpen aan het in dat land heersende *recht*?

4. Conclusie

Tot slot. Ik zei net: de argumenten die een man als Paets ontwikkelde vóór tolerantie zijn niet of nauwelijks nog van belang voor onze huidige situatie. Alleen de kwestie hoeveel *verscheidenheid* een land aankan, wil het niet uit elkaar vallen, lijkt nog raakvlakken te hebben met de debatten die nu woeden in het publieke domein. Niet alleen in Nederland, maar in grote delen van Europa en de Verenigde Staten. Maar ik voegde daar aan toe: de argumenten vóór *Bayle*. Heeft *Bayle* dan misschien na Paets iets toegevoegd waar we nog wel ons voordeel mee zouden kunnen doen? Ondanks dat zowel de betekenis van de godsdienst als van de staat voor ons de afgelopen drie eeuwen zo ingrijpend zijn veranderd.

Ik denk het wel. Lees Tim de Mey's *Het nadeel van de zekerheid* (2014). Dat is een boek over *scepticisme*, waarin hij laat zien dat we in *Bayle's Commentaire philosophique* (1687) een argument voor tolerantie aantreffen dat er nog steeds toe doet – *niet* omdat het *wel* aansluit bij de eenentwintigste-eeuwse werkelijkheid van staat en religie, maar omdat het een argument is over het hebben van opvattingen *als zodanig*. Volgens *Bayle* hebben wij de plicht het geweten van anderen te respecteren, al was het maar omdat wij het recht niet hebben dat geweten wél te dwingen. Dat kan vreemde gevolgen hebben, zoals hij uitlegt aan de hand van het verhaal van Martin Guere, een waargebeurd, Frans verhaal uit de zestiende

eeuw – twee keer verfilmd, met Gerard Depardieu en Richard Gere, maar eindeloos bewerkt, denk ook aan Don Draper uit *Mad Men*.

In de buurt van de geboorteplaats van Bayle was na een oorlog een boer na een paar jaar thuis teruggekomen. Zijn vrouw geloofde heilig dat hij het echt was, maar na verloop van tijd bleek hij een bedrieger te zijn. Zij bleef geloven dat hij Martin Guerre was totdat na een paar jaar de echte Martin Guerre opdook. De vraag die dit opriep luidde: heeft mevrouw Guerre *overspel* gepleegd? Strikt genomen natuurlijk *wel*: zij leefde met iemand met wie zij *niet* getrouwd bleek te zijn. Maar dat *wist* zij niet. De Mey wijst op de twee *perspectieven* die in deze zaak een rol spelen: ‘van buitenaf beschouwd’ was zij schuldig, maar ‘van binnen uit’ niet. Kennelijk bestond er een verschil tussen de *waarheid* – die uiteindelijk aan het licht kwam – en de *overtuiging* van mevrouw Guerre. Zolang de echte Martin Guerre niet op kwam dagen *kon* zij niet beter weten, vond Bayle, en deed zij er juist aan de bedrieger als haar man te behandelen. Zolang de echte Martin Guerre weg was, wist niemand dat de bedrieger een bedrieger was. Behalve de bedrieger zelf natuurlijk.

Volgens Bayle zijn wij als het op godsdienst aankomt *allemaal* als mevrouw Guerre: we hebben alleen onze subjectieve zekerheid dat Jezus de zoon van God is of Mohammed de profeet, enzovoort. Niet al die zekerheden kunnen tegelijkertijd waar zijn, maar niemand, behalve God, weet *welke* van die zekerheden *waar* zijn en welke niet. En dus, zegt Bayle, kunnen wij niet anders dan concurrerende, subjectieve zekerheden naast elkaar *tolereren*. Want wij zijn God niet. Sterker nog: zolang wij God niet zijn hebben wij het recht te volharden in onze subjectieve overtuigingen en ons dus mogelijk te vergissen om de simpele reden dat wij niet het recht hebben anderen *hun* recht op een vergissing te ontzeggen.

U begrijpt: Bayle stond dicht bij Paets en bij Coornhert, die al eerder de soevereiniteit van het geweten hadden verdedigd en met een beetje goede wil trekken we die lijn door naar Erasmus. Maar de verhouding tussen Coornhert en Erasmus is weer een andere kwestie, daar brand ik nu even liever mijn vingers niet aan. En wie weet: misschien is dit – mogelijk ook erasmiaanse – argument van Bayle nog steeds van belang. Er zijn heel veel dingen waarvan de objectieve waarheid niet vaststelbaar is. Is God de werkelijke auteur van de Heilige Schrift? Ik begrijp eerlijk gezegd niet eens wat die uitspraak zou kunnen *betekenen*.

Maar volgens Bayle moeten wij anderen het recht gunnen bepaalde teksten – laten we zeggen: – richtinggevend te vinden.

Voorzover er nog Europees debat over de islam wordt gevoerd, gaat het helemaal niet over de vraag of de Koran inderdaad het werk is van God. Zelfs de meest toegewijde pleitbezorgers van de moslims in Europa, hebben het daar helemaal niet over. Zij wijzen liever op de veelvormigheid van de islam door de eeuwen heen, op het grote verleden van de islam, en op de nobele moraal van moslims. Lijkt me allemaal heel relevant. Maar zij gaan *voorbij* aan de vraag van Bayle of die moslims misschien ook *gelijk* zouden kunnen hebben. Die doet er voor hen helemaal niet meer toe, en zij maken zich vooral bezorgd over de racistische wortels van wat dan Europese ‘islamofobie’ wordt genoemd.

Dat racisme ook in Nederland nog aan de orde van de dag is, zal ik niet ontkennen, maar wie kritische vragen over de waarheidsaanspraken van islamitische theologen als ‘islamofob’ terzijde schuift, weigert kennelijk de islam serieus te nemen. Dat is ook niet zo vreemd, want nog maar heel weinig intellectuelen in Nederland zijn van oordeel dat de Bijbel ‘het Woord van God’ is, en als ze dat al vinden, verstaan zij dat in *metaforische* zin. Dit compliceert onze verhouding tot de islam aanzienlijk, want voorzover ik dat kan zien zijn intellectuelen uit de islamistische traditie daartoe nauwelijks bereid. Lees Tariq Ramadan. Zijn ster is nu gevallen, maar hij gaf zich graag uit voor een ‘radicale hervormer’ van de islam en nog niet zo lang geleden gold hij zowel in Rotterdam als in Oxford als *het* moderne, ‘Europese’ gezicht van die godsdienst. Hij heeft echter altijd geweigerd de goddelijke oorsprong van de Koran ter discussie te stellen en zo zijn *eigen gelijk* te relativeren.

Met Bayle in de hand, kun je echter niet anders dan ook Ramadan het recht gunnen te geloven wat hij gelooft. In zekere zin is met de komst van moslims naar Europa Bayle net zo actueel als hij drie eeuwen geleden was. Daarmee bedoel ik niet te zeggen dat islamitische intellectuelen drie eeuwen achter lopen. Europa en de islamitische wereld hebben nu eenmaal een verschillend parcours afgelegd naar de 21ste eeuw. Maar Bayle gaf zelf al toe dat zijn Martin Guerre argument niet onproblematisch was. Want *hoe lang* kun je weigeren te oordelen over de subjectieve zekerheden van de *andere* gelovige? Wat doe je oog in oog met een gelovige die een pistool trekt en die je vertelt dat zijn geweten hem ingeeft dat het zijn heilige plicht is jou van kant te maken? Misschien is het saai, maar ik vrees dat er in die

situatie niet veel meer opzigt dan *weer* te wijzen op de grenzen die onze *seculiere* rechtstaat stelt. En daarmee zijn we vrees ik ook heel ver van Erasmus verwijderd geraakt, want de scheiding van kerk en staat die die situatie veronderstelt zou pas *na* Erasmus denkbaar worden en nog weer later praktijk.

Literatuur

Bayle, P., *Projet et fragmens d'un Dictionnaire critique*, Rotterdam 1692.

--, *De la tolérance. Commentaire philosophique*, ed. J.-M. Gros, Parijs 2006.

--, *Pensées diverses sur la comète*, ed. J. en H. Bost, Parijs 2007.

Berkvens-Stevelinck, C., J. Israel, G.H.M. Posthumus Meyjes red., *The Emergence of Tolerance in the Dutch Republic*, Leiden 1997.

van der Blom, N., *Erasmus en Rotterdam*, Rotterdam 1969.

--, *Florislegium. Bloemlezing uit de Erasmiaanse, Rotterdamse en andere opstellen*, Leiden 1982.

Bost, H., *Pierre Bayle*, Parijs, 2006.

--, en A. McKenna red., *'L'Affaire Bayle'. La bataille entre Pierre Bayle et Pierre Jurieu devant le consistoire de l'Église wallonne de Rotterdam*, Saint-Étienne 2006.

van Bunge, W., *Johannes Bredenburg (1643-1697). Een Rotterdamse collegiant in de ban van Spinoza*, Rotterdam 1990.

--, van Bunge, W., 'The Politics of Appropriation: Erasmus and Bayle', *Erasmus of Rotterdam Society Yearbook* 22 (2013), p. 3-21.

Dauids, M. en J. van Herwaarden, *Erasmus Universiteit Rotterdam, 1973-1993*, Rotterdam 1993

Devyver, A., *Le sang épuré. Les préjugés de race chez les gentilhommes français de l'Ancien Régime (1560-1720)*, Brussel 1973.

Enenkel, K. en K. Ottenheym, *Oudheid als ambitie. De zoektocht naar een passend verleden*, Amsterdam 2017.

Grafton, A., *Joseph Scaliger. A Study in the History of Classical Scholarship*, 2 dln., Oxford 1983-93.

Hall jr. V., 'Life of Julius Caesar Scaliger (1484-1558)', *Transactions of the American Philosophical Society* 40 (1950), 85-170.

Koning, P., *Erasmus op de markt*, Rotterdam 2009.

Labrousse, É., *Pierre Bayle I. Du Pays de Foix à la cité d'Erasme*, Dordrecht, 1985 (1963).

Langereis, S., *Erasmus: dwarsdenker. Een biografie*, Amsterdam 2021.

Leroy Ladurie, E., *Saint-Simon ou le système de la Cour*, Parijs 1997.

Trapman, J., *Het land van Erasmus*, Amsterdam 1999.

Mansfield, B., *Phoenix of his Age. Interpretations of Erasmus, c1550-1750*, Toronto 1979.
 --, *Man on his Own. Interpretations of Erasmus, c1750-1920*, Toronto 1992.

De Mey, T., *Het voordeel van de twijfel*, Rotterdam 2014.

[More, Th.], *Het onbekent en wonderlijk Eyland Utopia, Ontdekt door Rafaël Hythlodeus, en by t'samenspraeke beschreven door den geleerden Tomas Morus, Kancelier van Engeland, ten tijde van Koning Hendrik den achtsten. In Nederduits vertaelt door F. v. H.*, Rotterdam 1677.

Nellen, H., *Hugo de Groot. Een leven in strijd om de vrede, 1583-1645*, Amsterdam 2007.

[Paets, A.], *Antwoord Van een Gereformeerd Hollander, op een Klaag-Broef van N.N. ...* Z.pl., 1654.
 --, *Sedig Antwoord van N.N. Gereformeerd Hollander, Op de Lasteringen tegen zijn Brief uyt-gestort van A.P.S.R. ...*, Leiden [1655].
 --, *Alex. Petrei Arriaanschen Yver ...*, Z.pl. 1655.
 --, *Noodige Aanmerckingen ...*, Z.pl. 1655.
 --, *Fabula vetes Actores novi ...*, Z.pl. 1655.

Petrejus, A., *Replycke van A.P.S.R. ...*, Z.pl. 1654.
 --, *Paranaesis, ofte Vermaninge ...*, Rotterdam 1655.

Ramadan, T., *Radical Reform. Islamic Ethics and Liberation*, Oxford 2008.

Roldanus, C. W., 'Een republiekin uit de nadagen', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 50 (1935), 134-166.

Van der Schoor, A., *Stad in aanwas. Geschiedenis van Rotterdam tot 1813*, Amsterdam 1999.

Thissen, P., *Werk, netwerk en letterwerk van de familie Van Hoogstraten in de zeventiende eeuw. Sociaal-economische en en sociaal-culturele achtergronden van geletterden in de Republiek*, Amsterdam 1994.

Turchetti, M., 'Une Question Mal Posée: Erasme et la Tolérance. L'idée de Sygkatabasis', *Bibliothèque d'humanisme et Renaissance* 53 (1991), 379-95.

Zijlmans, J., *Vriendenkringen in de zeventiende eeuw. Verenigingvormen van het informele culturele leven te Rotterdam*, Den Haag 1999.